

Sevinc Məmmədova³⁴
ALMAN–AZƏRBAYCAN QARŞILIQLI ƏLAQƏ VƏ MÜNASİBƏTLƏRDƏN
ƏDƏBİ SƏHİFƏLƏR

Qərb-Şərq qarşılıqlı tarixi-mədəni əlaqə və münasibətlər kontekstində Alman–Azərbaycan ədəbiyyatlarının bir-birinə göstərdiyi təsirlərin, verdiyi töhfələrin və zənginləşmələrin müasir nəzəri-estetik fikir mövqeyindən tədqiqi aktual bir elmi məsələ kimi ədəbi əlaqələr və komparativistikanın daim diqqət mərkəzindədir. Məqaləmizdə Alman–Azərbaycan ədəbi əlaqə və münasibətlərinin tarixi kökləri, təşəkkülü və inkişafı mövcud ədəbiyyata istinadla icmal şəklinə araşdırılmışdır. Müəllif mövzunun genişliyini nəzərə alaraq öz təhlillərində əsasən bu sahədə olan başlıca məqamlara və əsərlərə toxunmaqla müvafiq elmi ümumiləşdirmə və nəticələr əldə etməyə çalışmışdır.

Tədqiqatçı Çingiz Abdullayevin monoqrafiyası (1) Almaniyaya–Azərbaycan əlaqələrinin tarixi kökləri ilə yanaşı, müasir dövrdə bu əlaqələrin inkişafına həsr edilmişdir. Kitaba professor Akif Bayramov rəy vermişdir. Kitabın “Müəllifdən” adlı qeydlərində oxuyuruq: “Kitabın yazılmasında məqsəd tarixi əlaqələrin bərpası və indiki dövrdə Almaniyaya–Azərbaycan dostluq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsidir. 1992-ci ildə yazdığım “Almanlar Azərbaycanda” adlı alman, rus və Azərbaycan dilindəki almanaxda almanların 182 il bundan əvvəl Azərbaycana gəlmə tarixlərindən bəhs etmişəm. Kitabda toxunulan mövzular böyük elmi axtarışlar tələb edir. Vaxt gələcək, Almaniyaya–Azərbaycan tarixi əlaqələri daha geniş araşdırılacaq. Fərsətdən istifadə edib bu kitabın işıq üzü görməsində mənə kömək edən hər bir şəxsə, eləcə də Alman–Azərbaycan cəmiyyətinə öz minnətdarlığımı bildirirəm”. (1, 7) Əsərin I bölümündə iki xalqın ədəbi, mədəni, elmi və iqtisadi əlaqələri, onların tarixinə xronoloji ekskurs edilmiş, Almaniyanın Azərbaycanı tanımasının yolları tarixi faktlar əsasında işıqlandırılmışdır. İki xalqı mənəvi cəhətdən birləşdirən mühüm amillər ön plana çəkilmişdir. Kitabın II bölümündə ilk alman koloniyalarının Azərbaycana axını, onların köçkünlük həyatı, təsərrüfatı, burada sənətkarlığın inkişafı təsvir olunur. Almanların Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşması, xalqımızın onlara göstərdiyi qayğıdan da söhbət açılır. Kitabın bu bölümündə, həmçinin Azərbaycanda kapitalizmin inkişaf etdirilməsində alman iş adamlarının, sahibkarlarının mühüm rolu, Bakı şəhərinin yenidən qurulmasında həmin mütəxəssislərin gördüyü işlərdən bəhs edilir. Xüsusən də, “Siemens qardaşları”nın Azərbaycan sənayesinin yüksəlişindəki fəaliyyətləri həyati faktlar əsasında təhlil olunur. Əsərin III bölümü Almaniyaya–Azərbaycan əlaqələrinin müasir inkişafı məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu hissədə Almaniyaya–Azərbaycan cəmiyyətinin yaranmasına və qısa müddətdə keçdiyi yola nəzər salınır.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nəmayəndələrinin Avropada, o cümlədən Almaniyaadakı böyük şöhrəti haqqında tanınmış rus və azərbaycanlı alimlər yazmışlar. V.V.Bartold, N.Y.Marr, B.B.Denike, A.E.Kri mski, azərbaycanlı alimlərdən Həmid Araslı, Mirzəğa Quluzadə, Azadə Rüstəmov, Məmməd Cəfər, Mirzə İbrahimov, Əkbər Ağayev, Rüstəm Əliyev, Akif Bayramov, Vəqif Arzumanlı, Samir Tağızadə və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatı nəmayəndələrinin klassik irsinin Avropa oxucusunda yaratdığı heyranlıqın əks-sədasını təsvir etmişlər. Bu alimlərin elmi tədqiqatları sayəsində Almaniya klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair hansı fikirlərin, rəylərin meydana çıxması, hansı elmi tədqiqatları aparılması haqqında təəvvür əldə edilir.

İlk növbədə Azərbaycan xalq eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”un, “Şah İsmayıl və Gülzar xanım”, “Koroğlu” dastanlarının, Nizami Gəncəvi poemalarının, Xaqaninin, Məhsətinin əsərlərinin, Mirzə Şafinin irsindən F.Bodenştedtin səs-küy qopartmış tərcümələrini, M.F.Axundzadənin pyeslərini və s. nümunələrin alman dilinə tərcümələrini qeyd etmək lazımdır.

Professor Akif Bayramov kitablarının birində yazır: «Важнейшим этапом изучения и освоения азербайджанской литературы в Германии являются плодотворные и разнохарактерные исследования немецких ориенталистов, посвященные изучению творчества выдающихся представителей азербайджанской литературы XI-XII вв. (Низами, Хагани, Мехсети и др.). Особенно значительные научные результаты были достигнуты немецкими учеными при исследовании творчества гениального азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. Немалый вклад был внесен немецкими поэтами и литераторами в дело художественного перевода на немецкий язык (в основном в отрывках) поэм Низами, входящих в его бессмертную «Пятерицу» («Хамс»). Здесь нельзя не упомянуть работ И.Хаммера, П.Хорна, В.Бахера, Ф.Эрдманна, Ф.Рюккерта, Г.Риттера, Б.Райнерта, В.Зундерманна, Г.В.Дуда, Р.Гельпке, М.Ремане и других. Наряду с работами, специально посвященными творчеству Низами и других выдающихся представителей азербайджанской литературы периода расцвета восточного Ренессанса, мы находим у немецких ученых и обобщающие труды обзорного характера, в которых делается попытка дать характеристику восточной средневековой поэзии в целом (Хорн. «История персидской литературы»; И.Хаммер. «История изящной словесности Персии»; Я.Рыпка. «История иранской литературы», «Энциклопедия ислама» и др.). (2, 5)

A.Bayramovun başqa bir kitabında – “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı alman dilində” adlı monoqrafiyasında oxuyuruq: «История изучения азербайджанской литературы в Германии насчитывает свыше трех столетий. Исходной точкой отсчета ее можно считать первое издание книги Адама Олеария «Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно», выпущенное в 1647 году и

выдержавшее до конца XVII века четыре издания только на немецком языке (второе издание появилось в 1656 г., третье – в 1661 г.). (3, 3)

Bəli, professor Əkbər Ağayev də təsdiq edirdi ki, Azərbaycan poeziyası ni avropalı lara tanı ş etmək sahəsində ilk dəfə fəaliyyət göstərən alim Adam Olearidir (1599-1671). A.Olearinin 1636-cı ildən 1639-cu ilə qədər Rusiyaya və İrana etdiyi səyahətin nəticələri onun 1647-ci ildə nəşr olunmuş “Qolştin səfərinin Moskvaya və İrana səyahətinin məfəssəl təsviri” adlı əsərində verilmişdir. Əsərin bizi maraqlandı ran cəhəti budur ki, səyahət zamanı A.Oleari Azərbaycanda olmuş, Şamaxıda Azərbaycan şairləri haqqında məlumat toplamışdır. A.Olearinin adlarını zəkdiyi şairlər arasında Sədi, Firdovsi və Hafizlə yanaşı Xaqani, Fəzuli və Nizaminin də adı vardır. A.Krımski “Nizami və onun yyrənilməsi” adlı əsərində qeyd edir ki, A.Olearinin “Nessemi” şəklində yazdığı ad bəlkə də Nizami deyil, Nəsimidir. A.Krımski yzfnfn bu fərziyyəsini qəti bir fikir kimi irəli srfmfr. Onu da qeyd etmək lazı mdır ki, A.Olearinin haqqında danışdığı şair istər Nizami olsun, istərsə də Nəsimi, hər halda Avropada bu ad altı nda uzun bir məddət Nizamini başa dşmş və onunla maraqlanmışlar. Əgər bu ad altı nda avropalı lar Nəsimini nəzərdə tutub onunla maraqlanmışlarsa, demək, A.Olearinin “Nessemi” şəklində yazdığı ad iki Azərbaycan şairinin – həm Nizami, həm də Nəsiminin tanı nması na kymək etmişdir. (4, 18)

A.Bayramov fikrinə davam edərək göstərir ki, «XIX век, особенно вторая его половина, стал новым этапом, а вернее даже – первым серьезным этапом в развитии европейской ориенталистики. Наряду с попытками осмыслить творчество отдельных представителей азербайджанской литературы и ее уникальных памятников (Дю – «Китаби Деде-Коркуд», Бахер – Низами, Боденштедт – Мирза Шафи, Лебелг – М.Ф.Ахундов) с 90-х годов предпринимаются активные попытки создать обобщающие работы обзорного порядка по тюркской, персидской и другим восточным литературам». (3, 5)

Şərqdə Zərdüşün “Avesta” ədəbi, dini-fəlsəfi kitabı və Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsəri Avropa şərqşünaslarının diqqətini cəlb edən abidələrdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, “Avesta”dakı Simurğun və Y.Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsərindəki Səadət obrazı olan Aydıldunun yaşayış tərzi Avropa metafizikasının, metafizik fəlsəfəsinin ideya müəllimi olmuşdur. Sonralar böyük alman filosofu Hegel bu Şərq obrazını (Simurğ – S.M.) belə səciyyələndirmişdir: “Ölümə səbəb olan dəyişmə həm də yenidən yaranır. Və bu həyat ölümdən doğulur. Bu ədəbi fikri Şərq xalqları yaratmışlar. Bu, onların metafizikasının ən böyük nailiyyətləridir. Fərdə münasibətdə onlar ruh haqqında konsepsiya irəli sürürlər. Bu ideya Simurğ quşunun obrazı vasitəsilə təlqin olunur. Bu quş özünə tonqal hazırlayır, onda yanır, onun küllündən təzələnmiş gənc həyat yaranır. O, bu küldən daha təmiz ruh kimi doğulur”. (5, 11-12)

“Avesta”nın dil məsələsi uzun müddət mübahisə mövzusu kimi Avropa alimlərini düşündürür. Onlar qarşılıqlı-müqayisəli araşdırmalar metodu ilə qədim hind-İran mədəniyyətlərinin əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmağa çalışdılar. Bu metodun qızgın tərəfdarlarından Şpigel “Avesta”nın mətninin əslini alman dilinə tərcüməsilə nəşr etdirdi. (6)

XII əsr Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvi irsi, sənətkarın rübailəri həmişə ədəbiyyat tarixçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Avropa ölkələrində də məhsətişünaslıq müəyyən inkişaf yolu keçmiş, 1967-ci ildə alman alimi Frits Mayer “Die shone Mahsati” (“Gözəl Məhsəti”) adlı önəmli bir əsər yazmışdır. (9, 385)

Professor Əkbər Ağayev yazırdı: “Avropada şərqşünas alimlərin Nizami haqqında yaratdıqları əsərlər bəzən tədqiqat mahiyyətində olmuş, bəzən isə Avropa oxucularını Nizaminin əsərləri ilə tanış etmək məqsədi güdmüşdür. Çox zaman isə bu tədqiqat və şərhlər o vaxt Avropada məlum olan Şərq təzkirələrindən alınır, bu təzkirələrdəki bir sıra yanlış, dəqiq olmayan faktlar və fikirlər də Avropa alimləri tərəfindən təkrar edilirdi. Bu vəziyyət Şərq ədəbiyyatının bir sıra məsələ və faktlarının təhrif edilməsi, Şərq ölkələri yazıçılarının haqqında yanlış təsəvvürlərin yayılması ilə nəticələnirdi. Böyük Azərbaycan şairi Nizaminin Avropada uzun müddət İran şairi kimi öyrənilməsinin özü də, müəyyən dərəcədə, onun haqqında Avropada yayılmış bu yanlış təsəvvürlərlə əlaqədardır”. (4, 16)

1818-ci ildə alman şərqşünası İosif Hammer “İran ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabını nəşr etmişdi. Həmin kitabda Nizaminin əsərlərinə xüsusi və böyük bir fəsil həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Hammer Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərindən aldığı parçaların alman dilində tərcüməsini vermişdir. Həmin tərcümələr arasında “Sirlər xəzinəsi”ndən 200 misraya qədər, “Leyli və Məcnun”dan 180 misraya qədər, “İsgəndərnamə”dən 100 misraya qədər tərcümə vardır. Ola bilər ki, böyük alman şairi Qöte Şərq poeziyasının nümunələri ilə ilk dəfə İosif Hammerin tərcümələri və izahları əsasında tanış olarkən Hammerin səhvini təkrar etmiş və Nizamini İran şairi kimi qəbul etmişdir.

“Qərb-Şərq Divanı” Qötenin yaradıcılığının son dövrlərinə aid lirik şeirlərin böyük bir hissəsini əhatə edir. Qötenin bu maraqlı əsəri hələ indiyə qədər bizim milli ədəbiyyatşünaslıq elmi tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilib öyrənilməmişdir.

İlk dəfə 1819-cu ildə nəşr olunmuş “Qərb-Şərq Divanı” 12 hissədən ibarətdir. Hər bir hissənin öz xüsusi adı və epigrafi vardır ki, bu adlar və epigraflar da Şərq xalqları poeziyası üslubuna uyğun şəkildə seçilmişdir. Həmin hissələr bunlardır: 1. Müğənninamə, 2. Hafiznamə, 3. Eşqnamə, 4. Təkfirnamə, 5. Rindnamə, 6. Hikmətnamə, 7. Teymurnamə, 8. Züleyxanamə, 9. Saqınamə, 10. Mədxəlnamə, 11. Farsnamə, 12. Xüldnamə. Kitabdakı bu əsas 12 hissədən əlavə olaraq Qöte “Dostlar kitabı” adlı xüsusi on üçüncü bir hissə də hazırlamışdı ki, bu hissə, Qötenin nəzərdə tutduğu plana görə, “müxtəlif vəziyyətlərdə sevimli və hörmətli adamlara təqdim olunmaq üçün məhəbbətin və sevginin ən gözəl və nəşəli sözlərini əhatə etməli idi; bu hissənin yan-yörəsi isə Şərq qaydasında xüsusi naxışlar və zərli bəzəklərlə bəzənməli idi”. (4, 140)

Qərbi Avropa ədəbiyyatında yaradıcılığı böyük Azərbaycan şairi Nizaminin yaradıcılığı ilə müəyyən dərəcədə əlaqədar olan ikinci yazıçı, Qötenin müasiri – Fridrix Şillerdir.

Avropa ədəbiyyatı nda Nizamiyə olan maraq uzun müddət davam etmişdir. Qyte və Şillerdən sonra yetişmiş bəzi Avropa yazıçıları, o cümlədən məşhur alman şairi Henrix Hayne də Nizaminin poeziyasına yüksək qiymət vermişdir.

Avropa şərqşünaslarının Nizami haqqında yaratmış olduqları tədqiqat əsərləri arasında V.Baxerin əsəri daha çox məşhurdur və bu gün də müəyyən dərəcədə istifadə edilə bilər. V.Baxer, Nizaminin yaradıcılığını və həyatını geniş tədqiq etmək sahəsində müəyyən bir bünövrə yaratmışdır. İndi V.Baxerin kitabında Nizaminin yaradıcılığı haqqında deyilmiş bir sıra fikirlər və mülahizələr köhnəlmiş, öz mahiyyətini itirmiş olsa da, onun Nizaminin tərcümeyi-halına dair, dövrü haqqında verdiyi faktik məlumat yenə də öz qüvvəsində qalır. SSRİ EA-nın müxbir üzvü, professor J.Bertels “Nizami yaradıcılığının öyrənilməsinin bəzi vəzifələri” adlı məqaləsində Avropa alimlərinin Nizami haqqında yaratmış olduqları tədqiqatlar haqqında danışarkən V.Baxerin Nizamiyə dair əsərinə daha yüksək qiymət verir və bu əsərin əsas müddələrinin sonralar başqaları tərəfindən uzun bir müddət istifadə olunduğunu söyləyir. (9, 138-183)

Azərbaycan (Şirvan) və Dağıstan xalqlarının tarixindən bəhs edən məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərilə Abbasulu ağa Bakıxanov dövrünün görkəmli tarixçisi kimi meydana çıxdı. Müəllif əsəri rus tərcüməsində “Qafqazın şərq hissəsinin tarixi” adlandırmışdır. Müəllifin gərgin əməyinin məhsulu olan bu əsərə rus və Avropa alimləri yüksək qiymət vermişlər. Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvləri, məşhur şərqşünaslar, milliyyətçə alman olan akademik D.Dorn (1805-1881) və M.İ.Brosse (1802-?) “Gülüstani-İrəm”i bu vaxta qədər Avropa alimlərinə məlum olmayan və əldə edilməsi müəssər olmayan Şərq mənbələrindən alınmış zəngin məlumat verən “ən faydalı” bir əsər kimi qiymətləndirmişlər. (8, 15)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mirzə Şəfi Vazehin şəxsiyyəti və ədəbi fəaliyyəti qədər dolaşmış ikinci şəxs bəlkə də yoxdur. Bir tərəfdən, şairin orijinal əsərlərinin əldə az olması, digər tərəfdən dövrü mətbuatda şairə haqq qazandıran tərifli sözlərlə bərabər, qeyri-elmi, yanlış, bir-birinə zidd hökmlərin yaranması bu lirik şair haqqında ədəbiyyatşünaslarımızın deyəcəyi qəti fikri çətinləşdirmişdir. Bu hal, əsr yarım davam etmişdir. Son dövrdə Əliəjdər Səidzadə, Akif Bayramov və digər alimlərimizin gərgin axtarışları nəticəsində XIX əsrin maarifçisi M.Ş.Vazehin irsi və fəaliyyəti, habelə F.Bodenştedtin plagiatlığı geniş işıqlandırılmışdır.

Gəncədə doğulub böyüyən Mirzə Şəfi burada iş tapa bəlməyəcəyini görüb, 1840-cı ildə Tiflisə gedir. Tiflisdə o, böyük mütəfəkkir, dramaturq və yazıçı Mirzə Fətəli Axundovun köməyiylə Tiflis qəza məktəbinə fars, ərəb, türk dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin olunur. Tiflis dövrü şairin həyatında mənalı və zəngin olmuşdur. Mirzə Şəfi burada bir çox xalqların qabaqcıl fikirləri ziyalıları ilə tanış olmuşdur. Mirzə Şəfinin tanışları içərisində Almaniyadan gəlmiş Fridrix Martin fon Bodenştedt də var idi. O, Mirzə Şəfinin 1844-cü ildə Tiflisdə təşkil etdiyi “Divani-Hikmət” adlı ədəbi məclisində fəal iştirak edirdi. Alman şərqşünası şairdən Şərq poeziyasının özünəməxsus çalarlarını, poetikasını öyrənirdi. Çox keçmir ki, Mirzə Şəfi ilə Bodenştedtin tanışlığı dostluğa çevrilir. Mirzə Şəfi dostuna ürəkdən inanıb sirrini Bodenştedtə danışır, şeirlərini oxuyur. Bodenştedt vətəni Almaniyaya qayıdarkən şairin əlyazma halında olan şeir məcmuəsini ondan alıb almancaya tərcümə etmək məqsədilə özüylə aparmışdır. Bodenştedt apardığı bu şeirlərin bir qismini həvəslə tərcümə edib özünün yol qeydləri olan “Şərqdə min bir gün” əsərində vermişdir. Hətta, bu əsərində Mirzə Şəfi ilə keçirdiyi xoş günlər haqqında öz xatirəsini də yazmışdır. O, bu şeirlərin yaranması barəsində alman oxucularına belə xəbər vermişdir: “Hörmətli oxucum, bu şeirlərin əksəriyyəti mənim gözlərim önündə yarandığı üçün bunların orijinalına xələl gətirmədən alman donunda vermişəm”. Oxucuların rəğbətini qazanmış Mirzə Şəfinin şeirləri Almaniyada geniş yayılır. Oxucuların xahişi ilə Bodenştedt şairin şeirlərini 1851-ci ildə “Mirzə Şəfinin nəğmələri” başlığı altında ayrıca kitabça halında çap etdirir. Çox keçmir bu kitabçada verilmiş şeirlərin şöhrəti Avropaya yayılır. Mirzə Şəfi şeirlərinin belə geniş yayılmasını gören F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin onun öhdəsində olan bir qism şeirlərini də tərcümə edib özünün zəif şeirləri ilə birlikdə “Mirzə Şəfi nəğmələri” başlığı altında bir neçə kitabça çap etdirir. (1, 16) Mirzə Şəfinin şeirlərinin özünəməxsus koloriti yanında Bodenştedt şeirlərinin zəifliyi gözə çarpmamışdır. Mirzə Şəfi şeirləri ilə özünün də şeirlərinin dünya şöhrəti qazandığını güman edən F.Bodenştedtin qəlbində müəllimi, dostu Mirzə Şəfiyə qarşı rəqabət hissi oyanır. O, 1870-ci ildə Mirzə Şəfinin növbəti kitabını hazırlayarkən bu və əvvəlcədən çap etdirdiyi “Mirzə Şəfi nəğmələri” başlığı altında verilən şeirlərin onun özünə məxsus olması barəsində mətbuatda çıxış edir. Öz məqaləsində Bodenştedt belə fikir irəli sürür ki, guya “Mirzə Şəfi” onun ədəbi təxəllüsüdür. Bununla da Mirzə Şəfinin alman şagirdi öz müəlliminin dünya şöhrətinə kölgə salmışdır. Alimlərimizin tədqiqatları nəticəsində sübut olunmuşdur ki, alman dilinə tərcümə olunmuş Mirzə Şəfi şeirləri öz şərq koloriti, məna tutumu, lirikliyi ilə Azərbaycanla, onun klassik poeziya ənənələri ilə sıx bağlıdır.

Tarixi-mədəni araşdırmalardan bizə məlumdur ki, “Mirzə Şəfinin şərqi” adlı operetta yazılmışdır. “Mirzə Şəfinin şərqi” operettası ilk dəfə 1881-ci il noyabrın 5-də Berlindəki “Fridrix Vilhelm” teatrında göstərilmişdir. Əsərin libretto müəllifi Emil Pol, bəstəkarları Karl Milyoker və Luiz Rotdur. Həmin operettanın məzmunu barədə İohannes Şolts özünün “Operetta haqqında sorğu”sunda qısaca da olsa söhbət açır. Əsərin yeganə nüsxəsi Avstriya Milli kitabxanasındadır. (1, 17)

Tədqiqatçı və mütərcim Həmid Əliyev 30x lazımlı və aktual myvzuda dissertasiya yazmış (10) və monoqrafiya çap etdirmişdir. (11) Onun tərəfindən Lessinqin “Emiliya Qalotti” faciəsi, “Fridrik Natan” mənzum dramı, “Minna fon Barnhelm” komediyası, Şillərin balladaları, Haynenin “Hars səfəri” povesti və şeirləri, Qytenin “Lirik şeirlər”i və “Qərb-Şərq divanı”ndan nümunələr kitabı Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərlərin hamısı nəşr olunmuşdur. (10, 6)

H.Əliyevin doktorluq dissertasiyasında Alman–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tarixindən qısa söhbət açılır və bu tarixin əsasən XVII əsrdən başladığı göstərilir. O yazır: “Y.V.Qötenin “Qərb-Şərq divanı” məhz XVIII əsrin axırından sonra XIX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Bu divanda Qöte Şərq məsələləri, poetik Şərq obrazlarından, atalar sözlərindən istifadə etmişdir. Məsələn onun “Hicri” şeirində Hafizdən xüsusi məhəbbətlə söhbət açılır və “Tac-taxt”, “Xızı bulacağı”, “Çoban”, “Çinar”, “Karvan”, “Müşk”, “Sərvan”, “Meyxana”, “Pəri”, “Cənnət” kimi Şərq kəlmələrindən, “Atalara ehtiram var”, “Söz ağızdan çıxdı qurtardı” kimi Şərq mənəviyyatına məxsus atalar sözlərindən istifadə etmişdir. Henrix Hayne Qötenin bu “Divan”ı barədə yazırdı: “Bu kitabın təsvirəgəlməz gözəlliyi ondadır ki, bu Qərbin Şərqə göndərdiyi “Salam”dır. Lakin bu “Salam” o deməkdir ki, Qərb artıq özünün donuq yavan spirtualizmindən ürəyi bulanır və o, Şərq dünyasının, Şərq şeirinin sağlam cismindən faydalanmaq istəyir”. (10, 14) H.Əliyevin tədqiqatında alman ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə 1960-70-ci illərdən başlayaraq orijinaldan bir sıra əsərlərin tərcümə edildiyi vurğulanır. Bu sahədə tərcüməçilərdən Əlihəsən Şirvanlı, Yusif Savalan, Mütəllif Səfərov, Vilayət Hacıyev, Çarkəz Qurbanlı və başqalarının, xüsusilə “Vilhelm Tell” və “Faust” mənzum dramlarının sətri tərcüməsini etmiş professor Nəzakət Ağazadənin, C.Məmmədquluzadənin “Ölürlər” komediyasını və bir neçə hekayəsini alman dilinə ilk dəfə tərcümə etmiş Cəfər Cəfərovun adı xüsusi qeyd olunur. (10, 14-15)

Alman ədəbi-elmi fikrinin daim diqqət mərkəzində duran Azərbaycan ədiblərindən biri də böyük mütəfəkkir, dramaturq və yazıçı Mirzə Fətəli Axundzadədir.

Professor Vaqif Arzumanlı yazır: “M.F.Axundzadəni Avropada məşhurlaşdıran ilk növbədə onun alman, fransız, ingilis dillərinə tərcümə olunmuş komediyaları idisə, digər tərəfdən bu işdə görkəmli ədib haqqında o dövrdəki rus mətbuatında tanınmış rus ziyalılarının çap etdirdikləri məqalələr rol oynayırdı. Eyni zamanda, o dövrdə Avropanın ayrı-ayrı ölkələrindən Tiflisə səfər etmiş və qısa müddətə Qafqazda yaşamış görkəmli elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və hərbi xadimlərinin M.F.Axundzadə ilə şəxsi tanışlığı, əlaqələri Azərbaycan ədibinin Avropa ədəbi-nəzəri fikri ilə yaxından təmasda olmasına şərait yaradırdı. Tiflis ədəbi-mədəni mühitinin müsəlman qolunun ən aparıcı şəxsiyyətlərindən biri kimi avropalılar onunla görüşməkdən, əlaqə saxlamaqdan çox məmnunluq duyurdular. Tiflisə gələn M.F.Axundzadə ilə tanış olmuş görkəmli alman ziyalılarından biri Heydelberq Universitetinin fəlsəfə tarixi üzrə professoru Fişer Kuno (1824-1907) idi”. (12, 75) M.F.Axundzadə ilə Fişer Kuno arasındakı səmimi dostluğu daha bir əlamətdar fakt sübut edir. Belə ki, alman professor Qafqaz canişinindən xahiş edir ki, M.F.Axundzadənin oğlu Rəşidin Brüsselə oxumağa göndərilməsinə razılıq versin. Canişin etiraz etmir.

M.F.Axundzadənin Tiflisdə ən yaxın dostluq etdiyi əcnəbi ziyalılarından biri tanınmış ədib Adolf Petroviç Berje (1828-1886) olmuşdur. A.Berjenin qafqazşünaslıq, eləcə də şərqşünaslıq sahəsində çox böyük xidmətləri olub. Həyatının çox hissəsini Tiflisdə yaşayıb. 1864-cü ildən ömrünün sonuna qədər Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının sədri, “Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının Aktları”nın redaktoru işləyib. O, XIX əsr Azərbaycan-alman, Azərbaycan-fransız, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin intensivləşməsində mühüm rol oynayıb. (12, 79)

V.Arzumanlının göstərdiyi kimi, 1852-ci ildə alman dilində nəşr olunan “Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland” jurnalı (XI cild) M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasının alman dilinə tərcüməsini vermişdir. Tərcüməçinin adı göstərilməsə də, bu barədə ilk dəfə məlumat verən rus ədəbiyyatşünası A.Kandelinin fikrincə, komediya məşhur alman şərqşünası Vilhelm Şott (1807-1899) tərəfindən tərcümə olunmuşdur. (12, 85)

M.F.Axundzadənin komediyasının alman dilinə tərcüməsi barədə ədəbiyyatşünas S.Tağızadənin fikirləri maraqlıdır. O yazır: “Axundovun komediyasının alman dilinə ilk tərcüməsi rus dilindən edilmişdir. Bu tərcümə o vaxtkı alman dilinin tələblərinə cavab vermiş və uğurlu tərcümə kimi qəbul olunmuşdur. V.Şottun tərcüməsinin bəzi üstün cəhətlərini qeyd etmək olar: tərcümə şərqşünas mütəxəssis tərəfindən edilmişdir. Bu da tərcümə prosesində Şərq ədəbiyyatına məxsus cizgilərin qorunub saxlanmasına imkan yaradıb. Bu tərcümə Axundov yaradıcılığının Avropada təbliği sahəsində mühüm rol oynamışdır. Bu tərcümə Qərbdə axundovşünaslığın əsasını qoymuşdur”. (13, 242)

Akademiuk A.N.Kononov yazırdı ki, Berlin Universitetinin professoru, şərqşünas-akademik Vilhelm Şott Azərbaycan dili və ədəbiyyatına xüsusi maraq göstərmişdir. Məsələn, V.Şott hələ 1848-ci ildə Leypsiq şəhərində görkəmli azərbaycanlı alim, rus şərqşünaslığının banilərindən Mirzə Kazım bəyin alman dilində çapdan çıxmış “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (Kasem-Beg A.Algemeine Qam. der Türkisch-Tatarischen Sprache von M.A.Kasem-Beg... Aus dem Russischen überetzt und mit einem... Leipzig, 1848. Şərqşünas Yulius Sengerin tərcüməsində) haqqında o dövrdəki Almaniyada mətbuatında çox qiymətli və təqdirəlayiq məqalələr çap etdirmişdir. (14, 190-193)

Almaniyada M.F.Axundzadənin ədəbi irsinin öyrənilməsi ilə bağlı dərin və ətraflı araşdırmalar aparmış iki professorun – Teodor Mentselin və Horts Brandsın xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. (12, 99)

1971-ci ildə tanınmış alman ədəbiyyatşünası Yohannes Mundhenk Hamburqda “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir. Bir sıra polemik fikirlərinə baxmayaraq, müəllif problemin obyektiv-elmi şərhini və təhlilini verməyə çalışmışdır.

XIII əsrdən başlayaraq Almaniyada Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ilk tanışlıq əvvəllər əsasən ərəb, fars, sonralar isə rus dili vasitəsi ilə, Azərbaycanda isə alman ədəbiyyatı ilə yaxınlıq əsasən rus dili vasitəsilə olmuşdur. Məhz buna görə də istər alman ədəbiyyatından dilimizə köməkçi dillər, sətri və birbaşa tərcümələr içərisində rus dili vasitəsi ilə edilən tərcümələr əksəriyyəti təşkil edir. Alman dilindən rus dili vasitəsilə dilimizə gələn çıxan əsərlərin əksəriyyətini tərcümə sənətkarlığı nöqtəy-nəzərdən o qədər də müvəffəqiyyətli hesab etmək olmaz.

Bununla belə, alman dilindən Azərbaycan və Azərbaycan dilindən alman dilinə tərcümə işini məhsuldar hesab etmək olar. İ.V.Qötenin “Faust”, “Gənc Verterin iztirabları”, bir sıra şeirləri, “Şərq-Qərb Divanı”ndan ayrı-ayrı hissələr,

F.Şillerin pyesləri, H.Haynenin şeir və poemaları, Y.Hauptman, L.Feyxtvanger, E.M.Remark, B.Brext, İ.Bexer, H.Böll, H.M.Ensensberger, S.Sveyq və b.-nin bəzi əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. H.Hessenin “Yalquzaq”, A.Zegersin “Yeddinci xaç” əsərləri də ana dilimizə tərcümə edilmişdir.

Nizaminin poemaları, Məhsətinin rübailəri, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığından nümunələr, M.Ş.Vazehin şeirləri, M.F.Axundovun komediyaları, S.Vurğunun “Vaqif”, “Xanlar” pyesləri, M.Hüseynin “Abşeron”, M.İbrahimovun “Gələcək gün” romanları, bəzi müasir Azərbaycan şair, dramaturq və yazıçılarının ayrı-ayrı əsərləri alman dilində nəşr olunmuşdur.

Beləliklə, Alman–Azərbaycan ədəbi əlaqə və münasibətlərinə elmi yanaşmada yuxarıdakı icmal xarakterli araşdırma və təhlillər göstərir ki, iki xalqın yaradıcı nümayəndələrinin sözügedən sahədə elmi və tərcümə fəaliyyəti tarixən əsrlərə söykənməklə çox səmərəli olmuşdur. Məqalədə mövcud ədəbi-bədii və elmi-nəzəri faktları tamamilə ehtiva etməsək də, habelə Alman–Azərbaycan qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərindən bəhs etmiş bütün müəlliflərin yazdıqlarına, çap edilmiş tərcümələrə ətraflı toxuna bilməsək də, fikrimizcə, bu aktual mövzu üzrə müəyyən təsəvvür və anlayış yaratmağa çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Çingiz Əli oğlu. Almaniyə-Azərbaycan əlaqələri. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”, Bakı, 2000.
2. A.A.Bayramov. Мирская слава Низами Гянджеви (к 850-летию Низами Гянджеви). Баку, 1987.
3. Байрамов А. Классическая азербайджанская литература на немецком языке. Б. «Язычы», 1992.
4. Əkbər Ağayev. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964.
5. Şafizadə B. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan, Bakı, 1996.
6. Spiegel F. Avesta. Die heiligen Schriften der Persen I-III. Leipzig, 1852-1863.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II c. B., “Elm”, 2007.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, II c. XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1960.
9. J.E.Bertels. “Nizami” məcmuəsi. Bakı, 1947 (rusca).
10. Əliyev Həmid Fərhad oğlu. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri (E.Lessinq, V.Qöte, F.Şiller, H.Hayne əsərlərinin tərcümə materialları əsasında). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Naxçıvan, 2009.
11. Əliyev Həmid (Arzulu). Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri. Bakı, “Elm”, 2003.
12. Vaqif Arzumanlı. M.F.Axundzadə və Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri. Bakı, “Qartal”, 2012.
13. Самир Тагизаде. Мирза Фатали Ахундов и Европа. Баку, «Язычы», 1991.
14. Колупов А.Н. История Изучения Тюркских языков в России. До октябрьский период. Ленинград, 1972.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, IV c. Bakı, “Elm”, 2011.

Açar sözlər: Hammer, Nizami, “Qərb-Şərq Divanı”, Vazeh, ədəbi oğurluq

Key words: Hammer, Nizami, “Western-Eastern Divan”, Vazeh, plagiarism

Ключевые слова: Хаммер, Низами, «Западно-Восточный Диван», Вазех, плагиат

Literary pages from history of german–azerbaijani mutual connections and relations

Summary

Research of historical-cultural influence, present and enrichment of the German–Azerbaijani literatures on one another from the modern theoretical-aesthetic point-of view in the context of mutual literary connections and relations of West and East is always actual scientific question, which is in the centre of attention of literary connections and comparative history of literature. In our paper historical roots, formation and increase of the German–Azerbaijan literary connections and relations are discussed shortly. Taking into account the theme breadth the author touches the main moments and works in this branch of research and makes her corresponding generalizations and conclusions.

Литературные страницы из истории немецко–азербайджанских взаимных связей и отношений

Резюме

В контексте взаимных историко-культурных связей и отношений Запада и Востока исследование влияний, вкладов и взаимообогащений друг у друга немецко–азербайджанских литератур с позиции современного теоретическо-эстетического отношения всегда является актуальным научным вопросом, который стоит в центре внимания литературных связей и компаративистики. В нашей обзорной статье вкратце рассматриваются исторические корни, становление и развитие немецко–азербайджанских литературных связей и отношений. Принимая во внимание обширность темы автор затрагивает в основном главные моменты и труды в этой области и старается делать соответствующие обобщения и выводы.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova